

СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЯК КРИТЕРІЙ ДОБРОСОВІСНОСТІ: РЕЦЕПЦІЯ РИМСЬКО-ПРАВОВОГО ПОНЯТТЯ Aequitas У ЦИВІЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ

ШАРКОВА Ірина Миколаївна - кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

УДК 34(091)

В данной статье осуществлен комплексный анализ рецепции римской идеи Справедливости (Aequitas). В римской юриспруденции Aequitas получила значение равенства субъективных прав, или их эквивалентности. Исследования современного украинского законодательства показали аналогичные значения справедливости как критерия добросовестности. Можно сделать вывод, что дальнейшие научные исследования этого критерия должны быть основаны на классической концепции добросовестности (bona fides).

Ключові слова: *справедливість, добросовісність, римське приватне право, рецепція, цивільне законодавство.*

Проблема, що досліджується в статті, є актуальною з огляду на те, що Цивільним кодексом України від 16 січня 2003 року (далі – ЦК України) справедливість та добросовісність поряд із розумністю поставлені в один ряд при визначенні загальних засад цивільного законодавства України (ч. 6 ст. 3 ЦК України).

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про те, що принцип справедливості традиційно розглядається в контексті проблематики загальних принципів права та в площині співвідношення моралі та права. Серед таких досліджень варто виділити роботи: С. С. Алексєєва, Р. Давида (R. David), А. А. Демінської, Т. В. Дерюгіної, А. І. Екімова, А. М. Колодія, О. Г. Комісарової, Х. Кьотца (H. Kötz), Г. В. Мальцева, М. М. Марченка, С. П. Погребняка,

П. М. Рабіновича, О. Ф. Скакун, Ю. А. Тихомирова, К. Цвайгерта (K. Zweigert) та інших. Однак питанню справедливості як певному критерію оцінки правомірності юридичних актів та добросовісності суб'єктів приватно-правових відносин у правовій науці не приділяється належної уваги.

Автор висуває гіпотезу – справедливість має розглядатися не тільки концептуально як загальний принцип права, а й операціонально – як конкретний критерій добросовісності, що відповідає первісному значенню ідеї справедливості (Aequitas) у римському приватному праві. Метою даної статті є перевірка цієї гіпотези через аналіз цивільного законодавства України та судової практики.

На думку багатьох вітчизняних цивілістів, у тому числі й розробників чинного ЦК України, поняття справедливості серед усіх загальних засад цивільного законодавства найважче визначити через відповідну дефініцію. Однак не можна погодитися з категоричністю твердження про те, що «визначити поняття справедливості й закріпити його нормативно в законах неможливо» [1, с. 12].

Дійсно, це можна стверджувати щодо окремого принципу справедливості, який слід вважати більшою мірою загальним процесуальним принципом, ніж загальним принципом матеріального права. Саме в такому значенні він наближається до римсько-правового поняття Iusticia як справедливості, що встановлена в результаті здійснення правосуддя.

Водночас у смисловій зв'язаності з добросовісністю та розумністю, як це закладено в п. 6 ст. 3 ЦК України, справедливість вже виступає як *Aequitas* або як певна вимога чи критерій добросовісності.

Стародавні римляни, з огляду на особливу соціально орієнтовану психологію, колективістський менталітет і реалістичне мислення, виробили специфічне розуміння ідеї Справедливості (*Aequitas*) як рівності всіх громадян перед законом (правом), що ґрунтувалося на «вродженому почутті справедливості» (*aequitas naturalis*) [2, с. 26–27].

Згодом ця ідея стала загальною правовою засадою, що виражала саму суть права. Так, Ульпіан у першій книзі «Інституцій» згадує «елегантну дефініцію Цельса» (*eleganter Celsus definit*) – право є мистецтвом добра і справедливості (*ius est ars boni et aequi*). Цікавим видається наступний варіант вільної інтерпретації цього вислову – «право є мистецтвом справедливого (рівного) розподілу майна». (*Ulp. D. 1. 1. 1*) [3, с. 83].

Як свідчить подальша історія Стародавнього Риму, поняття справедливості (*aequitas*) у його протиставленні поняттю суворого права (*ius strictum*) все більше ототожнювалося з *bona fides*, що згодом призвело до виникнення нової історичної форми римського приватного права – *ius aequum*.

Справедливість у значенні об'єктивної вимоги добросовісності (*bona fides*), як свідчить історико-цивілістична реконструкція концепції добросовісності, що знайшла своє втілення в критеріях «справедливої ціни», «чесних грошей», «грошової еквівалентності товару» або «співмірності товару і ціни» [4, с. 145–159].

Коментатори та розробники ЦК України вказують на наближеність змісту предикату «справедливий» до значень «еквівалентний», «адекватний», «пропорційний». Справедливість, приміром, пропонується трактувати «як визначення нормою права обсягу, межі здійснення і захисту цивільних прав та інтересів особи адекватно її ставленню до вимог правових норм» [5, с. 10]. Навіть заперечуючи саму можливість легального визначення справедливості, А.

С. Довгерт застерігає: «Дуже часто справедливість розуміють як рівність пропорцій або як концепцію пропорційності обраних засобів поставленій меті» [6, с. 12].

Зі змісту статей, у яких вживається прикметник «справедливий», можна зробити висновок про певний збіг його значення зі значенням слів «еквівалентний», «пропорційний». Так, у нормах спадкового права закріплене правило «справедливого розподілу витрат на поховання» (ч. 3 ст. 749 ЦК України). Така ж пропорційність мається на увазі при викладенні норми, яка наведена в ч. 3 ст. 652 і встановлює «справедливий розподіл витрат між сторонами договору». Зокрема ця норма приписує: «у разі розірвання договору внаслідок істотної зміни обставин суд, на вимогу будь-якої із сторін, визначає наслідки розірвання договору виходячи з необхідності справедливого розподілу між сторонами витрат, понесених ними у зв'язку з виконанням цього договору».

Загалом у Кодексі виявлено тридцять одне згадування в 26 статтях слів «пропорційний», «пропорційна», «пропорційні» «пропорційно».

Близько половини таких згадувань наведено в нормах, що регулюють діяльність підприємницьких товариств. У цих нормах вживаною є конструкція «майнова відповідальність пропорційно частки учасника товариства у складеному (статутному) капіталі» (ч. 1 ст. 123. ч. 4 ст. 124; ч. 1 ст. 130; ст. 131 (двічі); ч. 2 ст. 132; ч. 2 ст. 139; ч. 2 ст. 147; ч. 2 ст. 148 (двічі); ч. 1 ст. 149 (двічі); ч. 2 ст. 152), а також застосовується поняття «виплата, пропорційна розміру паю» (ч. 1 ст. 166); До цих статей можна додати ч. 1 ст. 112, яка встановлює порядок ліквідації юридичної особи. Зокрема в ній передбачається, що «вимоги однієї черги задовольняються пропорційно сумі вимог, що належать кожному кредитору цієї черги».

Друге місце за частотою вживання предикату пропорційно займають статті ЦК України, що належать до інституту зобов'язального права. Так, у нормі, що регулює виконання зобов'язань і яка зазначена в ч. 1 ст. 535, передбачено «пропорційне збільшення суми, що виплачується фізич-

ній особі за грошовим зобов'язанням». Критерій пропорційності застосовується також і в ст. 551, хоча прямо в ній і не називається. Зокрема в ч. 3 передбачається, що розмір неустойки може бути зменшений за рішенням суду, якщо він значно перевищує розмір збитків, та за наявності інших обставин, які мають істотне значення.

Пропорційність товарно-грошових відносин найбільш наочно проявляється в нормах, що регулюють договірні зобов'язання. Так, в ч. 2 ст. 648, що регулює виконання договору купівлі-продажу вживається поняття «непропорційні витрати або затрати часу». В цій же статті (п. 1 ч. 1) передбачене право покупця вимагати зменшення ціни товару пропорційно погіршенню його якості. Подібна схема пропорційного зменшення ціни передбачена п.1 ч. 1 ст. 684, у якій покупець наділяється правом зменшення ціни товару пропорційно некомплектності товару.

Аналогічні норми застосовуються при притягненні до відповідальності за договором підряду і передбачають «зменшення ціни роботи пропорційно погіршенню її якості» (п.2 ч. 1 ст. 858) і «сплату ціни робіт пропорційно їх виконаній частині» (ч. 3 ст. 879). Поняття «пропорційна частина плати» передбачена в ч. 2 ст. 946, що регулює договір зберігання і «сплата ціни пропорційно роботі» в ч. 2 ст. 867, що регулює договір побутового підряду та в ч. 1 ст. 1009, що регулює договір доручення.

У відповідних нормах, що належать до інституту права власності, вживається поняття «витрати на зберігання речі, які є непропорційно великими порівняно з її вартістю» (ч. 3 ст. 337 ЦК України);

Низка подібних понять вживається в статтях, що регулюють спільну діяльність, зокрема: витрати та збитки пропорційно вартості вкладу в спільне майно (ч. 1 ст. 1137); відповідальність майном пропорційно вартості вкладу в спільне майно (ч. 1 ст. 1138); розподіл прибутку пропорційно вартості вкладів учасників у спільне майно (ч. 1 ст. 1139); частина обов'язків, що є пропорційною до одержаних прав (ч. 3 ст. 1236).

Вербально розгорнуті поняття-судження, що містять предикат «пропорційно»,

поширені й у інших актах цивільного законодавства України.

Найбільша частота вживання подібних понять спостерігається в Кодексі торговельного мореплавства України від 23 травня 1995 року [7]. Зокрема в цьому кодифікованому акті зазначаються такі поняття:

- «право перевізника на фрахт у розмірі, пропорційному фактичній дальності перевезення вантажу до моменту його припинення» (ст.ст. 154, 158, 159, 174);

- «частина плати за проїзд і провіз багажу пропорційно відстані, перевезення на яку не відбулося» (ст. 189);

- «відповідальність страховика за збитки пропорційно відношенню страхової суми до страхової вартості» (ст.ст. 250, 267, 269) та близьке до нього поняття «відповідальність страховика пропорційно страховій сумі за укладеним ним договором морського страхування (ст. 251);

- «розподіл загальної аварії між судном, фрахтом і вантажем пропорційно їх вартості (ст. 277);

- «збір, що включається в диспашу і розподіляється між усіма заінтересованими особами пропорційно часткам їх участі у загальній аварії» (ст. 290);

- «розподіл сум, призначених для оплати вимог між позивачами пропорційно доведеним розмірам їх вимог» (ст. 318);

- «право одержати від інших операторів ядерних суден відшкодування пропорційно розміру заподіяної кожним з них шкоди» (ст. 319);

- «винагорода, що виплачується рятувнику всіма особами, заінтересованими в судні та іншому майні, пропорційно їх відповідній врятованій вартості» (ст. 333).

- «відшкодування у порядку черговості та у межах кожної черги пропорційно розміру вимог» (ст. 361).

Подібні поняття наведені також в таких нормативно-правових актах:

- Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 року – «право на земельну ділянку визначається пропорційно до часток осіб у праві власності жилого будинку, будівлі або споруди» (ч. 4 ст. 120) [8];

- Закон України «Про цінні папери та фондовий ринок» від 23 лютого 2006 року

– «придбання простих акцій пропорційно частці належних акцій у загальній кількості акцій» (ч. 2 ст. 6) та «оплата несплаченого залишку вимог на пропорційній основі» (ст. 352) [9];

- Закон України «Про іпотеку» від 5 червня 2003 року – «право на пропорційне відшкодування» (ч. 5 ст. 33) [10].

Важливо підкреслити, що судова практика також підтверджує гіпотезу, що справедливість тлумачиться судами передусім як певна еквівалентність суб'єктивних прав.

Приміром, у Рішенні Теплицького районного суду Вінницької області від 8 квітня 2009 року, (Справа № 2- 173/2009 р.) було зазначено наступне. Розглянувши в відкритому судовому засіданні справу за позовом кредитної спілки «Альянс Україна» до ОСОБИ І про дострокове розірвання договору кредиту та стягнення суми кредиту, процентів за користування кредитом та неустойки, суд керувався нормами, що містяться в ст. 3, ст. 509 ч. 3 ЦК України, згідно з якими загальними засадами цивільного законодавства, та засадами на яких має ґрунтуватись зобов'язання між сторонами є добросовісність, розумність і справедливість, а також врахував вимоги ст. 551 ч. 3 ЦК України – відповідно до яких розмір неустойки може бути зменшений за рішенням суду, якщо він значно перевищує розмір збитків. Суд також, керуючись критерієм пропорційності, прийняв до уваги співвідношення пред'явлених до стягнення санкцій та суми неповернутого кредиту, врахував матеріальне становище відповідача, яка проживає сама, не працює, і стягнення такої суми неустойки істотно погіршить її майновий стан. Саме тому суд дійшов висновку, що вважає можливим зменшити розмір неустойки до 50% від неповернутого тіла кредиту [11].

Це рішення є типовим і було ухвалено за такою схемою: від загальних вимог добросовісності до власного розсуду і, нарешті, – до критерію пропорційності. Так, після загального посилення на принцип добросовісності та його вимоги суд вирішив скористатися власними дискреційними повноваженнями, які йому надає ч.3 ст.

551 ЦК України. Це, своєю чергою, змусило суд для реалізації свого розсуду застосувати критерій пропорційності. Важливо підкреслити, що суд застосував цей критерій не на підставі вузького його тлумачення відповідно до букви закону (непропорційність розмірів неустойки та збитків), а розширено – з урахуванням усіх істотних обставин справи (зокрема реального матеріального становища відповідача).

Показовим прикладом застосування критерію пропорційності інтересів сторін зобов'язання для встановлення порушення вимог добросовісності є Рішення Святошинського районного суду м. Києва від 22 листопада 2010 р. (Справа №2-2833-1/10). Зокрема Суд встановив, що ТОВ «Українське фінансове агентство «Верус» уклало договір поруки з ПАТ КБ «ПриватБанк» без реальних намірів бути поручителем ТОВ «Укрстройгидравліка». Як з'ясувалося, такої зацікавленості в поруці не вбачалося і єдиною метою її укладання було штучне створення умов для зміни підсудності справ для розгляду в м. Дніпропетровську в інтересах ПАТ КБ «ПриватБанк». Суд дійшов висновку, що вказаний договір суперечить положенням ст.ст. 553–559 ЦК України тому, що укладений всупереч інтересам боржника та в інтересах кредитора, чим порушується така основна засада цивільного законодавства як добросовісність [11].

Наведений аналіз чинного законодавства дозволяє стверджувати, що законодавець, реалізуючи принцип справедливості при побудові різних юридичних конструкцій, надає перевагу значенням, близьким до понять рівності або еквівалентності, які активно використовувалися в Стародавньому Римі як критерії добросовісності. Тому подальші дослідження поняття справедливості в чинному законодавстві доцільно здійснювати з урахуванням давньоримської концепції добросовісності (*bona fides*).

Література

1. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар / За ред. розробників проекту Цивільного кодексу України. – К. : Істина. – 928 с (

АНОТАЦІЯ

У даній статті здійснено комплексний аналіз рецесії римської ідеї Справедливості (*Aequitas*). У римській юриспруденції *Aequitas* отримала значення рівності суб'єктивних прав, або їх еквівалентності. Дослідження сучасного українського законодавства показали аналогічні значення справедливості як критерію добросовісності. Можна зробити висновок, що подальші наукові дослідження цього критерію мають бути засновані на класичній концепції добросовісності (*bona fides*).

SUMMARY

In this article a comprehensive analysis of the reception of Roman *Aequitas* in the modern civil legislation of Ukraine is performed. In the Roman Jurisprudence *Aequitas* has got the meaning equality of rights, or their equivalence. The research of modern Ukrainian legislation showed similar meaning of justice as Equity as the criterion of good faith. One can draw conclusion that further scientific study of these criterion should be based on the classic concept of good faith (*bona fides*).

2. Бартошек М. Римское право: Понятия, термины, определения / Милан Бартошек : Пер. с чеш. Ю. В. Преснякова / спец. науч. ред., авт. предисл. и комментария З. М. Черниловский ; сверка лат. текста Н. А. Федорова ;. – М. : Юридическая литература, 1989. – 448 с.

3. Дигесты Юстиниана / Пер. з лат. Відп. ред. Л. Л. Кофанов. – М. : Статут, 2002. – Т. I. – 584 с.

4. Шаркова І. М. принцип добросовісності в римському праві : історія та сучасність : монографія / І. М. Шаркова ; за наук. ред. В. Ф. Опришко. – К. : КНЕУ, 2011. – 246 с.

5. Цивільний кодекс України : Коментар / За ред. Харитоновна О. І. – Х. : Одісей, 2003. – С. 10. – 856 с.

6. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар / За ред. розробників проекту Цивільного кодексу України. К. : Істина, 2004. – 928 с.

7. Кодекс торговельного мореплавства України від 23 травня 1995 року № 176/95-ВР // Відомості Верховної Ради України – 1995. – №№ 47, 48, 49, 50, 51, 52. – ст. 349.

8. Земельний кодекс України 25 жовтня 2001 року № 2768-ІІ // Відомості Верховної Ради. – 2002. – № 3. – ст. 27.

9. Закон України «Про цінні папери та фондовий ринок» від 23 лютого 2006 року № 3480-ІV // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 31. – стор. 1126. – ст. 268.

10. Закон України «Про іпотеку» від 5 червня 2003 року № 898-ІV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 38. – ст. 313.

11. Єдиний державний реєстр судових рішень України [Електронний ресурс] – режим доступу до документа <http://reyestr.court.gov.ua/>.